

Ära och oro

Sexuella närmanden och föräktenskapliga relationer i 1700-talets Sverige

Karin Hassan Jansson

En sensommarnatt 1781 kom drängen Carl Olofsson till pigan Maria Danielsdotter på höskullen där hon låg ensam och sov. Carl kastade sig över henne så att hon vaknade och lade sina händer över hennes mun ”så hårt att hon nästan därav ville kvävas”, men hon lyckades komma loss och ropade så att drängen gick sin väg. Det här berättade Maria inför tinget i Göstrings härad i Östergötland efter att hon anklagat Carl för våldtäktsförsök. Carl, å sin sida, erkände i rätten att han gått till Maria på skullen, men menade att ”uppsåtet endast varit att rasa”, det vill säga att han bara velat skämta med Maria. Han framhöll särskilt att han ”icke uti minsta måtto ofredat henne, allra minst [...] hållit henne för munnen”.¹ Pigan Marias och drängen Carls berättelser i rätten får illustrera temat för denna text: sexuella närmanden i det tidigmoderna Sverige. Syftet är att belysa gränsdragningen mellan legitima och illegitima sexuella närmanden i 1700-talets svenska samhälle. Hur avgjorde rätterna om ett sexuellt närmande var att beakta som olagligt eller lagligt? Vilka omständigheter togs i beaktande? Avslutningsvis diskuteras gränsdragningarna i förhållande till samtida riksdagsdiskussioner om föräktenskapliga relationer och mer övergripande förändringar i äktenskapsbildning och makesökningsnormer.

Med sexuella närmanden avses här fysiska närmanden som tolkades som försök att få till stånd sexuell umgänge.² Empiriskt tar jag min utgångspunkt i ett antal rättsprotokoll i våldtäktsmål från 1700-talet och i riksdagshandlingar från 1786 där frågor om utomäktenskapliga förbindelser kom upp när man diskuterade barnamord.³ Det kan kanske tyckas vanskligt att diskutera gränsdragningen mellan legitima och illegitima sexuella närmanden utifrån rättsprotokoll om våldtäkt eftersom sådana fall alltid grundades i att någon – den anmälande kvinnan eller rätten – ansåg att handlingen var olaglig. Nackdelen med materialet är således att det inte finns några möjligheter att komma åt närmanden som skedde inom ramen för frivilliga och av båda

parter önskade relationer. Trots den begränsningen vill jag hävda att rannsakingar i våldtäktsmål där båda parterna var ogifta och giftasvuxna utgör ett bra material för en analys av det slag jag vill göra. Parternas berättelser om det inträffade, vittnesmål och rättsens frågor och resonemang skedde i sådana mål i relation till föreställningar om hur män och kvinnor kunde och borde agera och reagera i samband med sexuella närmanden. Dessa föreställningar, som i sig förändrades och kunde vara omstridda, bestämde vilka omständigheter som beaktades och hur olika faktorer vägdes in i bedömningen av huruvida en handling var att betrakta som laglig eller olaglig, men också om den kunde ses som legitim eller inte. Genom protokollen i våldtäktsmål kan jag alltså komma åt samtida föreställningar om var denna gräns gick och se mönster och variationer i gränsdragningarna.

Att en handling var illegitim behövde inte innebära att den var olaglig, och det kan också ha funnits olagliga handlingar som var helt legitima. Med avseende på lagligheten gick en skiljelinje mellan sådana handlingar som straffbelades enligt våldtäktslagen och sådana som inte gjorde det. Men som jag kommer att visa, blev det i flera fall från 1700-talets andra hälft, aktuellt att straffa en person som anklagats för våldtäkt för något annat än våldtäkt. Sådant räknar jag också som olagligt, även om handlingen inte definierats som våldtäktsbrott. Med begreppen legitim och illegitim vill jag betona uppfattningar om rätt och fel som fanns utanför lagen, det vill säga moraliska normer som existerade, men inte fanns inskrivna i lagarna.⁴ Det var till exempel inte straffbart att krypa ned i sängen hos en sovande piga, men det kunde – beroende på omständigheterna – betraktas både som legitimt och illegitimt.

Rättsens uppgift i fall där en våldtäktsanklagelse fördes fram var i första hand att avgöra om den handling som anmälts kunde definieras som våldtäkt och därvidlag beaktades en mängd olika faktorer. Enligt lagen krävdes i princip att mannen genomfört, eller försökt genomföra, ett samlag mot kvinnans vilja och att han brukat fysiskt våld. Före 1734 efterfrågades lagen bevis i form av rivna kläder och skador, samt att kvinnan skulle ha ropat på hjälp. I 1734 års lag togs dessa kriterier för våldtäkt bort, istället krävdes att kvinnan anmält brottet inom en bestämd tid. I praktiken efterfrågades emellertid rop, skador och andra tecken på våldtäkt även efter 1734 och frågan om brottet anmälts direkt var relevant även före 1734. För fullbordad och fullt bevisad våldtäkt stadgades dödsstraff medan försök till våldtäkt straffades med böter eller kroppsstraff.⁵

I det här sammanhanget är det viktigt att se vilka möjligheter kvinnor hade att föra sexuella närmanden inför rätta. Det som i historieforskningen ofta kallas "sexualbrott" när 1700-talet beskrivs, var – förutom våldtäkt – idel friviliga relationer mellan män och kvinnor. Sexuellt umgänge mellan ogifta män och kvinnor kallades för lönskaläge och straffades med böter. Om en eller båda parterna var gifta blev brottsbeteckningen hor och bestraffades mycket

hårdare, ibland med döden. Bakgrunden till att utomäktenskapligt umgänge var straffbart fanns dels i äktenskapets betydelse för samhällsordningen, dels i kyrkans fördömande av sexuell aktivitet utanför äktenskapet som synd. Det religiösa tänkandet präglade lagstiftningen, men bakom lagarna fanns också en rad ekonomiska och sociala faktorer. Förbud mot föräktenskapliga sexuella förbindelser skulle förhindra att utomäktenskapliga barn föddes, barn som kunde innebära en ekonomisk belastning för enskilda familjer eller hela lokalsamhällen.⁶ Otrohet kunde leda till osäkerhet gällande faderskap och ekonomisk belastning för hushållet (böter, underhåll och så vidare). Frivilliga utomäktenskapliga förbindelser utgjorde alltså, på flera olika sätt, ett hot mot samhällsordningen. Men sexuella närmanden var inte straffbara enligt dessa lagar om de inte lett fram till samlag, utan det var egentligen bara som en anklagelse om våldtäkt eller våldtäktsförsök som en mans sexuella närmanden kunde föras inför rätta. Därmed inte sagt att skillnaden mellan sådant som fördes inför rätta som å ena sidan våldtäkt och våldtäktsförsök och å andra sidan frivilliga sexuella förbindelser var särskilt tydlig. Många gånger var den obefintlig.⁷ Poängen här är emellertid att om kvinnor utsattes för oönskade sexuella närmanden på 1700-talet och ville göra rättssak av det, var deras enda utväg att anklaga mannen för våldtäktsbrott.

En viktig fråga i våldtäktsmål var om det sexuella umgänget skett med eller mot kvinnans vilja. Om det ansågs ha skett frivilligt från kvinnans sida straffades oftast både mannen och kvinnan för lönskaläge eller hor. Även om utomäktenskapligt sexuellt umgänge betraktades som ett brott och bestraffades när det kom inför rätta finns det mycket som tyder på att många föräktenskapliga relationer aldrig fördes till tinget, och att det fanns en relativt fri umgängeskultur bland unga människor i vilken sexuellt umgänge kunde ingå.⁸ Det var ofta först när kvinnan blivit gravid, och mannen inte ville eller kunde äkta henne, som saken blev en rättslig fråga.⁹ Många unga människor ur samhällets lägre skikt inledde säkert en sexuell relation innan de gifte sig, vilket bland annat stöds av undersökningar som visar att många kvinnor var gravida när de gifte sig.¹⁰ Det innebar att ogifta mäns närmanden mot ogifta kvinnor mycket väl kunde vara legitima och ingå i en process av äktenskapsbildning.

Under 1600- och 1700-talet rannsakades och bedömdes våldtäktsmål där parterna var ogifta män och kvinnor mot bakgrund av rådande normer om uppvaktning och äktenskapsbildning. Omständigheterna i sådana mål lyftes fram i relation till en heterosexuell rollfördelning där det sexuella initiativtagandet sågs som en integrerad del i ogifta mäns manlighet, medan kvinnans uppgift ansågs vara att antingen tillåta närmandet eller inte. Frågan om närmandet var att betrakta som brottsligt eller inte, kan åskådliggöras som att rätterna i sina bedömningar placerade handlingen på en skala, där ett

legitimt sexuellt närmande utgjorde den ena ändpunkten och våldtäkt den andra. Däremellan fanns allt från lägersmål under äktenskapslöfte, lockande, trugande och förförelse till hot och våldtäktsförsök.¹¹

Gränsdragningen mellan legitima och illegitima närmanden blev bara aktuell då ogifta män närmade sig ogifta, giftasvuxna kvinnor.¹² Endast då kunde man tänka sig att mannens närmande syftade till en seriös framtida relation, det vill säga äktenskap. Därför analyseras här endast ogifta kvinnors våldtäktsanklagelser mot ogifta män och företrädesvis sådana fall som befann sig i gråzonen på den tänkta skalans mitt, där ett legitimt sexuellt närmande utgjorde den ena ändpunkten och våldtäkt den andra. Jag har alltså valt att se närmare på fall som rätterna verkade ha haft särskilt svårt att placera in på skalan mellan det tillåtna och straffbara.¹³ Fallen kommer från 1700-talet, särskilt den senare hälften, vilket var en tid av förändring i såväl synen på våldtäkt som i flera av de bakomliggande normsystemen gällande våld och sexuellt umgänge.¹⁴

”Han for galen med henne i ängen”. Berättelser om påstridighet, våld och skämtsamma upptåg

I det inledningsvis refererade fallet gick pigans och drängens berättelser om vad som inträffat tydligt isär. Även om de var relativt överens om vad som hade skett menade Maria att Carls agerande tydde på ont uppsåt, medan Carl istället framhöll att det varit ett oskyldigt skämt. Maria berättade också i rätten att Carl överraskat henne i sängen en gång tidigare då hon delat kökssoffan med en annan piga. I målet vittnade deras husbondefolk, bonden och hans hustru. Bonden berättade att han vaknat på natten av ”ett pipande” som han identifierade som Marias röst. Han tittade ut genom fönstret och såg då Carl halvklädd springa till sin sovplats i en bod. Bonden hade också inför prästen sagt att Carl ”hela natten [...] svärmat” och att han under samma natt begivit sig ifrån gården olovandes med husbondens häst. Inför rätta sade husbonden vidare att han en gång tidigare sett att Carl ”tagit med sin hand under hennes [Marias] kjortel” och att Carl under sin tjänstetid utmärkt sig med ett ”särdeles ostadigt uppförande”. Hustrun berättade bland annat att Maria strax efter händelsen på skullen sagt att ”den stygga sloken kommer till mig och ofredar mig så att jag icke får sova”. Till saken hörde vidare att Carl först erkänt inför prästen att han ”varit stadd uti ett syndigt uppsåt” när han gått till Maria på skullen. I rätten anförde han emellertid att han sagt det av rädsla och inte menat att han haft uppsåt att våldta henne.¹⁵

Citatet i rubriken ovan – ”han for galen med henne i ängen” – kommer från ett fall från Östergötland 1798 där drängen Johan Jansson anklagades för våldtäktsförsök av pigan Sara Svensdotter.¹⁶ Enligt kärandesidan hade Johan trakasserat Sara när de arbetat tillsammans med några andra drängar

på en äng. Johan sade ha haft omkull Sara flera gånger, ha tagit upp hennes kläder, löst upp sina egna byxor och legat på henne. Enligt protokollet hade Sara genom Johans agerande "nogsamt förmärkt hans verkliga uppsåt, att med henne förnöja olovligt umgänge". Sara pekade genom beskrivningen av Johans enträgna närmanden och nonchalans av hennes motstånd på att han försökt våldta henne. Ett vittne kunde också berätta att hon träffat Sara "gråtögd" vid en gårdsgård på ängen och frågat drängarna vad de gjort med flickan. De svarade: "ingenting, vi bjuda henne nubba, men den vill hon inte ha". Vittnet såg sedan hur drängarna tog fast en pojke, drog ner hans byxor och blottade hans penis. Pojken skrek och blev arg varvid Johan ska ha sagt att han skulle ge sig till tåls, han skulle snart få se Johans penis igen. Pojken hade svarat "den har jag nog fan sett idag". Vittnets utsaga om att Sara gråtit, berättelsen om drängarnas oanständiga lekar och pojakens utlåtande gav implicit stöd åt Saras berättelse.

Enligt Johans egen mening, och flera vittnen, hade han förvisso jagat pigan, tumlat om med henne på ängen och hon råkat se hans könsorgan när han utträttade sina behov. Men Johan framhöll samtidigt att han inte haft något ont uppsåt och att han absolut inte försökt våldta henne. Fallet var uppe i häradsrätten vid tre olika ting, i februari, maj och oktober. Vid det sista tillfället förtydligade ett av vittnena sin berättelse och sade, enligt protokollet, att drängen flera gånger fällt omkull pigan på ängen, lyft upp hennes kläder, blottat hennes kropp och lagt sig på henne "just så, som skulle han utöva köttsligt umgänge, varvid hon skriat och beklagat sig". Han lämnade inte pigan i fred "utan rasade och [...] for galen med henne i ängen" hela dagen. Johan kunde inte längre framhärda i sin egen version av händelseförloppet, men menade ändå att alltsammans varit ett skämt och att han inte haft uppsåt att våldta Sara, "fastän hon kanske kunnat honom därför misstänka".

Omständigheterna i de två refererade fallen var likartade. De unga kvinnorna hävdade att de unga männen försökt våldta dem medan männen sade sig ha skämtat.¹⁷ I båda fallen berättade pigorna att drängarna närmat sig dem på sätt som haft tydliga sexuella anspelningar och som från pigornas sida varit önskat. De framhöll att de upplevt drängarnas agerande som hotfullt och därför försökt undkomma dem på olika sätt. Med sina anmälningar definierade pigorna handlingarna som straffbara, som våldtäktsförsök. Pigornas anklagelser togs på stort allvar av rätterna och utreddes noggrant även om ingen av pigorna kunnat visa upp några av de efterfrågade bevisen på våldtäkt som skador eller sönderrivna kläder. Drängarna hävdade å sin sida i båda fallen att deras agerande var att betrakta som oskyldigt skämtande och att de inte hade haft, eller uppvisat, något uppsåt att våldta pigorna. Rätterna bedömde emellertid de båda handlingarna helt olika. Carl frikändes helt medan Johan fälldes för försök till våldtäkt.

Häradsrätten i Göstring ansåg sig inte ha tillräckliga bevis mot Carl. Att han i hemlighet sökt upp Maria på skullen och att hans agerande där föranlett Maria att ropa på hjälp talade till hans nackdel. Det gjorde även hans dåliga rykte och att han först tycktes ha erkänt brottet för prästen. Egentligen tyckte häradsrätten att misstankarna var så starka att Carl borde ha friat sig med personlig edgång, men de misstänkte att han skulle svära falskt. Därför tilläts han inte gå eden, utan frikändes i brist på bevis.¹⁸ Domen underställdes Göta hovrätt som skrev att även om man kunnat konstatera att Carl flera gånger försökt "befrämjja otuktigt sammanlag" med Maria, hade han inte varit våldsam eller tillfogat Maria några skador. Därför friade hovrätten Carl helt från alla brottsmisstankar.¹⁹ Hovrätten definierade Carls agerande som oönskat, och möjligen illegitimt, men fastställde samtidigt att det inte var olagligt.

I det andra fallet fälldes den anklagade drängen Johan för våldtäktsförsök, vilket innebar hundra dalers böter. Detta trots att pigan inte heller i det fallet kunde uppvisa några skador. Häradsrätten angav i sin dom att drängens handlingar tydligt bevisade hans "brottsliga begär" eftersom "dylika högst otuktiga åtbörder, vida skilda från all slags blygsamhet och ännu mera ifrån ett menlöst skämt, ingalunda är att förena med ett ärbart uppsåt".²⁰ Rätten fastställde alltså att Johans agerande inte var förenligt med vad de, utan att definiera det närmare, kallar för ett ärbart uppsåt. Förmodligen menade de ett seriöst uppvaltande som syftade till äktenskap. Rätten definierade genom sin dom drängens närmanden som både illegitimt och olagligt. Även om hovrätten i Göstringfallet betonade avsaknaden av våldsbruk från Carls sida som avgörande för frikännandet, visar domen i det andra målet att våld inte var ett absolut krav för att definiera ett sexuellt närmande som brottsligt.

Våldtäkt omtalades ofta i termer av "önt uppsåt" och "ond vilja".²¹ Rätten går i fallet med Johan inte så långt utan använder istället uttryck som "brottsligt begär" och "otuktiga åtbörder" och menade att drängens agerande var oförenligt med ett "ärbart uppsåt". Detta icke ärbara uppsåt bildar sedan grundvalen för att fälla honom för våldtäktsförsök. Rätten som bedömde drängen Carls agerande verkar i princip ha kommit fram till samma slutsats, att han inte hade ett ärbart uppsåt. Han visade enligt protokollet prov på "ostadigt uppförande", "ofredande" och "svärmande", men rätten i Göstring tyckte inte att detta i sig var straffbart.

Frågan om vad som var ett "ärbart uppsåt" var uppenbarligen viktig och kom upp i flera andra mål, bland annat i ett fall från Norunda i Uppland 1702.²² Fallet behandlar drängen Olof som erkänt att han haft samlag med pigan Karin, dottern i huset där han tjänade som dräng. Han hade sökt upp henne då hon låg ensam på skullen i ett foderhus på sensommaren och haft samlag med henne medan hon sov. Han märkte inte om hon vaknade men själv hävdade Karin att hon sovit så hårt att hon inte märkt vad som hänt.

En tid senare upptäckte hon att hon var havande och berättade det för sin mor, som genast misstänkte Olof. När modern frågade honom erkände han faderskapet. Saken kom inför häradsrätten, som inte visste hur man skulle döma i ett så svårbedömt mål. Till saken hörde att Olof, Karin och hennes föräldrar var oeniga om huruvida Olof tidigare hade fått löfte att gifta sig med Karin. Olof hävdade att det var så, medan Karin och hennes föräldrar sade att de konsekvent tillbakavisat Olofs upprepade fririer.

När Svea hovrätt skulle ta ställning till händelsen var domstolens ledamöter inte överens. Några yrkade på dödsstraff enligt lagen om våldtäkt, medan andra tyckte att Olofs agerande inte kunde liknas vid våldtäkt, och inte heller straffas så hårt. De som föreslog ett mildare straff tog fasta på att Olof begärt Karin till äkta och fortfarande ville gifta sig med henne. Uppsåtet bakom lägersmålet torde, enligt dessa ledamöter, därför inte ha varit att beröva Karin äran, utan de trodde att han snarare ”i hopp om att få henne till hustru, henne på ovannämnde sätt med barn rätt”. Även om de här ledamöterna intog en relativt förstående attityd till Olofs agerande, menade de inte att det var legitimt eller lagligt. De föreslog att han skulle krävas på lönskalägesböter både för sig själv, fyrtio marker, och för Karin, tjugo marker, samt därutöver böta fyrtio marker för nidingsverk, eftersom han kränkt en sovande, och därmed försvarslös, person.²³

De ledamöter som förespråkade ett hårdare straff tyckte att Olofs agerande var jämförbart med, eller till och med värre än, våldtäkt. Han hade lägrat Karin medan hon sov, vilket gjort det omöjligt för henne att försvara sig, ropa på hjälp eller skaffa sig bevis i form av skador eller rivna kläder. De ansåg att Olofs utsikter att få äkta Karin var obefintliga och att hans tilltag av den anledningen tydde på ett särdeles ont uppsåt. Ledamöterna intresserade sig i det här fallet för drängens uppsåt – om det var att skada kvinnans ära eller inte – och handlingens allvar bedömdes utifrån det. Ingen av Svea hovrätts ledamöter ansåg att Olofs agerande var helt och hållet legitimt, men uppenbarligen såg man skillnad mellan om hans uppsåt grundats i viljan att äkta Karin – och lägersmålet användes som ett sista desperat försök – eller om uppsåtet varit att beröva Karin hennes ära. Drängens vilja att gifta sig med Karin betraktades som ärbar. Att han lägrat henne för att på så sätt framtvinga ett äktenskap sågs följaktligen som mindre allvarligt än om hans agerande syftat till att ruinera hennes ära. Att vilja gifta sig var ett gott uppsåt, även om rätten ansåg att Olofs medel – att lägga Karin medan hon sov – inte var lagligt. Skillnaden mot dem som betraktade hans agerande som utslag av ett ont uppsåt var ändå avsevärd. De yrkade på dödsstraff eller lagens strängaste kroppsstraff.

Hovrättsledamöterna var överens om att det som Olof gjort var olagligt, men det finns en intressant spänning i deras diskussion i förhållande till

frågan om illegitimiteten i Olofs agerande. Det var legitimt att söka sig en maka och att uppvakta henne på olika sätt. Möjligen var det också legitimt (men olagligt) att ha samlag med den kvinna man åträdde och ville äkta, åtminstone så länge det skedde med hennes vilja.²⁴ Enligt lag och religiösa ideal skulle äktenskap under denna tid ingås efter laga trolovning och lysning. I praktiken gick det inte alltid till så. Malin Lennartsson har i sina studier av småländska äktenskapsärenden från 1600-talets början visat att äktenskap i princip konstituerades av löftet och samlaget.²⁵ Kari Telste menar, utifrån sina studier av delar av Norge 1652–1710, dels att föräktenskapligt sexuellt umgänge var accepterat bland allmogens unga, dels att äktenskapslöftet och samlaget var svåra att separera från varandra. Det sexuella umgänget mellan två ogifta personer kunde ske i anslutning till ett explicit löfte om äktenskap, men också implicit så till vida att samlaget i sig uppfattades som ett löfte. Förmodligen såg vissa av ledamöterna i hovrätten Olofs agerande mot denna bakgrund. Flera av dem tvivlade dessutom på att Karin verkligen sovit. I så fall – och om samlaget skett frivilligt från hennes sida – kunde Olofs agerande ses som fullkomligt legitimt. Domen gavs slutligen av Kunglig Maj:t och följde rekommendationerna från de ledamöter i Svea hovrätt som likställde Olofs brott med en våldtäkt. Han dömdes att löpa sju gatlopp och därutöver till tre års straffarbete i Marstrand.²⁶

Ett annat fall där mannens uppsåt och övergreppets betydelse fick stort utrymme rannsakades i Frosta häradsrätt i Skåne 1755.²⁷ Drängen Bonde Olsson hade ställts till svars för att han ”på ett våldsamt och oanständigt sätt förfarit med ogifta kvinnfolket Elsa Olsdotter”. Bonde hade stämt träff med Elsa under föregivande att vilja ha sexuellt umgänge. När de sedan träffades hade han i hemlighet spänt ett ben av ett föl framför sina byxor och ”därmed stött tre eller fyra gånger på Elsa Olsdotters födslolem” så att hon skrikit och blivit skadad. Han hade dessutom, till deras möte, bjudit in ett antal åskådare som gömt sig en bit därifrån för att se vad som skulle hända.

Häradsrätten hade dömt Bonde till straff motsvarande våldtäktsförsök med hänvisning till lagen om våldtäkt. Domen motiverades med att det som Bonde gjort skett emot Elsas vilja och att hon skadats av övergreppet. I Göta hovrätt ledde fallet till en omfattande diskussion som handlade om hur man skulle se dels på Bondes uppsåt, dels på Elsas samtycke – hon hade ju samtyckt till sexuellt umgänge, men inte till Bondes tilltag med fölsbenet.²⁸ När det gällde drängens uppsåt argumenterade en del av ledamöterna för att Bondes brott var särdeles allvarligt. Han hade lurat Elsa, genomfört en såväl onaturlig som våldsam otuktig handling, samt därutöver tillkallat åskådare, vilket visade att hans uppsåt varit att skada Elsa både till kropp och ära. En av hovrättens ledamöter menade att Bondes agerande tvivelsutan varit ägnat att ”skymfligen kränka henne [Elsa] och hennes goda namn och rykte”, vilket,

enligt denna ledamots mening, var sådant som lagen om våldtäkt syftade till att motverka. Andra ledamöter såg det hela på ett annat sätt och framhöll att Elsa själv samtyckt till sexuellt umgänge, inte blivit allvarligt skadad och inte heller själv anmält händelsen eller klagat över något våld.²⁹ Därutöver menade de att Bondes uppsåt inte varit att ha sexuellt umgänge med Elsa, utan tvärtom hade han på ett kyskt sätt – utan att själv öva otukt – lyckats påvisa Elsas otuktighet. Därför föreslogs att Bonde skulle befrias helt från straff. Saken avgjordes slutligen av Kunglig Maj:t som inte ansåg att lagen om våldtäkt var tillämplig i detta fall. Bonde Olsson friades inte helt, utan dömdes att sona sitt brott med åtta dagars fängelse på vatten och bröd, ett relativt mildt straff jämfört med de fyrtio par spö som häradsrätten utdömt.

Fallen från Norunda och Froste ställde verkligen frågan om mannens uppsåt vid denna typ av handlingar på sin spets. Om uppsåtet med mannens närmande var att kränka kvinnans ära ansågs handlingen allvarligare, medan avsaknaden av sådana skäl (eller konsekvenser) verkade i förmildrande riktning. Fallen visar också att det samtidigt under 1700-talet, i hovrätterna och säkert även i det omgivande samhället, fanns olika sätt att betrakta en och samma handling, och att det kunde råda delade meningar om vilken vikt olika omständigheter i ett våldtäktsmål skulle tillmätas, till exempel mannens uppsåt och kvinnans inställning till sexuellt umgänge.

I domen mot Bonde Olsson gavs ingen beteckning på det brott han slutligen straffades för, vilket säkert hade att göra med att det inte fanns någon brottskategori i lagen som var tillämplig på Bondes agerande och det straff som Kunglig Maj:t slutligen utdömde. Det sena 1700-talet bjuder på fler fall där rätterna hade svårt att finna lämpliga lagrum för att bestraffa mäns sexuella närmanden. Flera män straffades med utgångspunkt i diffusa brottsbeskrivningar som "oanständigt företagande" och "sexuellt ofredande".³⁰ I Uppsala ställdes en slaktare och en skomakargesäll inför rätta år 1800 anklagade för att ha överfallit pigan Anna Ersdotter vid Distingsmarknaden. Åklagaren yrkade på straff för våldtäkt men rätten valde att inte fälla männen för våldtäktsbrott. Istället straffades de med böter för att de "på ett vanvettigt och oanständigt sätt ofredat" pigan. De skulle också ge henne ersättning för ett förkläde de slitit sönder, samt för hennes "kostnad, hinder och tidspillan".³¹ I Österby norr om Uppsala anklagades bruksdrängarna Johan Strömberg och Anders Elg för att ha misshandlat och våldfört sig på pigan Anna Katarina Lenberg 1791. Anna berättade inför rätta hur Johan och Anders kommit till henne där hon arbetade en morgon och dragit iväg henne till labbit, ett utrymme i smedjan där smederna vilade. Hon hade ropat på hjälp vilket hörsammats av några andra pigor men Anders hindrade dem från att hjälpa Anna, så att Johan kunde få med sig henne in i labbit och upp på en lave. Där hade Johan, trots Annas motstånd, lyft upp hennes kjolar och tafsat på henne. Många

vittnen hördes i målet och de bekräftade Annas beskrivning av det inträffade. Johan och Anders gav inte heller någon annan version av händelseförloppet, men menade att de bara skojat med Anna och de andra pigorna.

Enligt häradsrätten hade rannsakingen visat att Johan gjort sig skyldig till våldtäktsförsök och att Anders varit behjälplig i detta brott. Man framhöll att Johan med våld och emot pigans vilja fört henne till labbit. Han hade, enligt rättens referat, dragit upp Anna på en lave, med våld tagit under hennes kjolar och "fullbordat till det ställe han velat". Detta hade han gjort trots Annas motstånd, rop och att de andra pigorna försökt hjälpa henne. Johan dömdes att böta hundra daler för försök till våldtäkt och Anders till tjugo dalers böter för att ha hindrat dem som velat hjälpa Anna.³² Bruksdrängarna menade inte bara att deras tilltag varit ett skämt, utan också att anklagelsen och den efterföljande rannsakingen var lagvidriga eftersom brotten de instämts för inte fanns i lagen.³³ Häradsrättens dom underställdes hovrätten som kom fram till att även om omständigheterna i målet gav vid handen att Johans "uppsåt vid förenämnda tillfälle varit, att med pigan Lenberg, emot hennes vilja, ond lusta främja" så hade drängen inte kommit längre än att han dragit iväg pigan från arbetet till labbit mot hennes vilja, och lagt sig bredvid henne, innan hon blev räddad. Därför kunde han inte fällas för våldtäktsförsök. Men man frikände honom inte, utan dömde honom till fyrtio dalers böter för våldet, samt till ytterligare böter för dryckenskap och svordomar.³⁴

I fallen från Uppsala och Österby fastslog rätterna att det fanns anledning att straffa de anklagade männen, men man valde att inte koppla straffen till lagarna om våldtäkt – som de anmälande kvinnorna (och åklagarna) gjort. Det synes vara klart i båda dessa fall att männens uppsåt inte var ärbart (i den meningen att de velat äkta pigorna) eller att det haft ett helt asexuellt innehåll. Tvärtom verkar domstolarna ha varit övertygade om att männen begått sina handlingar, benämnda "ofredande" respektive "våld", utifrån ett otuktigt uppsåt. Genom rätternas ställningstaganden och motiveringar betonades våldet, medan det icke-ärbara uppsåtet blev formellt betydelselöst för domen. Det skiljer sig från flera av de fall som refererats tidigare där straffen snarare motiverades utifrån männens icke-ärbara uppsåt.

I Österby- och Uppsalafallet förekom våld och våldförande, vilket gjorde det möjligt för rätterna att bestraffa männen med hänvisning till deras våldsanvändning. Men det förutsatte också att rätterna ansåg att männen begått något som borde bestraffas. Varken pigan i Uppsala eller pigan i Österby hade fått några skador av drängarnas våld, utan det straffbara i deras handlingar verkade ligga i kombinationen av det oanständiga och det våldsamma. Drängen i Österby straffades för våldet med hänvisning till ett lagrum som behandlade våld i anslutning till en variant av hemfridsbrottet.³⁵ Även i Uppsalafallet hänvisades i domen till fridsbrott av olika slag, bland annat det

lagrum som stadgar straff för den som sitter i försåt och attackerar någon eller våldför sig på någon på allmän plats.³⁶ Domstolarna gav här exempel på en synnerligen kreativ användning av lagen, vilket jag ser som en följd av att de ville straffa männen för deras sexuella närmanden, även om de inte var beredda att definiera handlingarna som våldtäkter.

Hur kvinnor agerade vid mäns sexuella närmanden hade stor betydelse för hur männens handlingar bedömdes. En kvinna behövde tydligt visa sin motvilja mot mannens närmande om hon skulle ha någon chans att driva en våldtäktsanklagelse. Utifrån de mål jag hittills refererar kan man se att det fanns en rad förväntningar på hur män och kvinnor skulle agera i samband med ett sexuellt närmande. Maria i Göstring ropade på hjälp, Sara försökte fly medan Karin frångått möjligheterna att agera till sitt försvar. Elsas agerande var mer svårtolkat för rättens ledamöter. En del menade att Bondes brott överskuggades av att Elsa av fri vilja varit beredd att ligga med honom, och inte själv anmält händelsen till rätten. Andra tyckte att Elsas samtycke blev betydelselöst i ljuset av Bondes lurendrejeri, våldsamma tilltag och medvetna försök att skada Elsas rykte.

I ett fall från Äppelbo härad i Dalarna 1721 aktualiserades flera av förväntningarna som fanns på kvinnor i samband med sexuella närmanden.³⁷ Målet inleddes av häradsrätten efter att man letat upp det förmodade våldtäktsoffret, den ungefär femton år gamla tiggarflickan Kerstin, som vandrade omkring i bygden. Något år tidigare hade hon träffat prästdrängen Nils på vägen och därefter berättat för flera personer att drängen farit illa med henne. Hennes ben hade varit blodiga, hon hade haft svårt att gå och hon hade sagt att drängen vållat henne skadorna. Folket i bygden misstänkte att flickan utsatts för ett sexuellt övergrepp av prästdrängen. Nils erkände vid rättegången att han mött Kerstin på vägen och lurat ut henne i skogen i syfte att ligga med henne. Han hade gett henne en slant och frågat om hon ville följa med honom till myren och plocka bär. Sedan ska han, enligt egen utsaga, ha frågat henne om han fick ha sin vilja med henne. Hon hade inte svarat men när han inledde samlaget började hon skrika, vilket gjorde att han slutade och gick därifrån.

Rätten ansträngde sig under rannsakingen verkligen för att få klart för sig vad som hade hänt när de kommit ned till myren. Både drängen och flickan tillfrågades vid rättegången bland annat om han hållit fast flickans armar, hållit för hennes mun eller slagit henne. Drängen nekade till allt, medan flickan inte kunde ge några klara eller entydiga besked om vad som hänt. Nils berättade att Kerstin inte svarat på hans fråga om han fick ligga med henne ”utan bara lett däråt” och inte heller visat något missnöje när han lagt sig på henne. Rätten var också osäker på hur de skulle tolka Kerstins ord, eftersom det ”syntes av Kerstins åtbörder medelst hon alltid log, samt andra sällsamheter visade, det hon något uppå förståndet feltes”.

Utfrågningar av Nils och Kerstin motiverades bland annat av att rätten behövde fastställa om Nils närmanden skett emot Kerstins vilja. Om det var så förväntade man sig att Nils skulle ha slagit, hållit fast eller hotat Kerstin samt att hon tydligt visat motstånd och ovilja, genom att inte följa med honom, vägra göra som han ville och ropa. Det knepiga för rätten var att Kerstin pendlade mellan att säga att Nils hade brukat våld och att förneka det i kombination med att hon inte verkade ha gett Nils några tydliga signaler om att hon var motvillig. Tvärtom hade hon följt med honom ut i skogen och satt sig ner när han bett henne löska honom (plocka bort löss från hans hår). Lösugning som en inledning till mer intimt umgänge förekommer i flera våldtäktsfall från den här tiden och kan ses som en sorts samtida kod för (sexuell) intimitet. Även tystnad, icke-motstånd och leenden verkade kunna tolkas som ett medgivande till sexuellt umgänge. Så lade åtminstone Nils fram saken, mer eller mindre mellan raderna, utifrån ett implicit antagande om att rätten skulle förstå hans argument. Den detaljerade och upprepade utfrågningen och rättens kommentarer om Kerstins mentala tillstånd blev nödvändiga mot bakgrund av att hon inte reagerat så som förväntades i samband med ett icke-önskat sexuellt närmande. Av den anledning blir rannsakingen också extra tydlig när det gäller de oskrivna reglerna kring sexuella närmanden. Det hela slutade med att Nils fälldes för försök till våldtäkt.

Ett annat fall där en del av koderna för intimt umgänge aktualiserades kommer från Åkers häradsrätt i Södermanland 1737.³⁸ Pigan Ingeborg Andersdotter, fjorton år gammal, hade anmält herrgårdsdrängen Johan Johansson för våldtäkt. Hon berättade i rätten att hon stött på Johan sent en kväll i juni när hon gått för att hämta mjöl på herrgården i närheten av torpet i Långängen där hon tjänade som piga. På vägen hem träffades de igen och enligt henne hade Johan då svurit åt henne över några hästar som var borta, men sedan följt efter henne längs en gärdesgård och "sett henne i ansiktet, och frågat henne om han ej skulle få leda henne". Hon hade stött honom ifrån sig och sagt att hon kunde "gå oledt". Då hade han, enligt Ingeborg, ryckt mjölpåsen ifrån henne och slängt omkull henne samtidigt som han höll fast henne. Hon berättade att hon då ropat på sin husbonde, men också att hon sagt till Johan att hon inte skulle berätta något för sitt husbondefolk om han lät henne vara. Johan ska ha svarat att han varken brydde sig om hennes husbondefolk eller henne och sedan hållit fast hennes händer, rivit upp hennes kläder och haft sexuellt umgänge med henne, "oaktat" allt hennes motstånd. Enligt Johan hade Ingeborg varken skrikit eller på något sätt försökt hindra honom, än mindre ropat på sin husbonde eller försökt freda sig. Han sade vidare att han bett henne löska sig, vilket hon gjort, och att de därefter haft umgänge med varandra, och att "hennes vilja varit så god som hans". Mjölpåsen hade Ingeborg själv lagt under sitt huvud. Efter samlaget ska Ingeborg, enligt Johan, ha

frågat om han ville äkta henne. Han hade svarat nej och hon hade då sagt ”nä, då skall jag gå andra vägar med dig”.

Här har vi alltså, som i flera andra fall, två versioner av ett händelseförlopp som ges helt olika betydelser. Enligt Ingeborg hade Johan våldtagit henne. Hon hade tydligt visat sin ovilja att ha kontakt med honom, exempelvis genom att inte låta honom göra henne sällskap, göra motstånd mot hans närmanden och ropa på hjälp. Johan nekade inte till själva samlaget, men hävdade att det skett med Ingeborgs vilja. Hans berättelse om vad som hände efteråt, när Ingeborg frågade om han ville äkta henne, kan tolkas som att han inför rätten ville misstänkliggöra Ingeborgs berättelse. Han antydde att hon var besviken över att han inte ville gifta sig med henne efter att de haft samlag och att våldtäktsanklagelsen var ett sätt att hämnas på honom eller tvinga honom till äktenskap.

Flera personer vittnade i rättegången och rätten försökte klargöra en rad förhållanden. Det första gällde vad som hänt när Ingeborg kom hem. Husbonden och matmodern på Långängen berättade att de gått till sängs, men att Ingeborg jämrat sig så illa att de vaknat och frågat henne vad som hänt. Ingeborg berättade att hon varit ihop med Johan och husbondefolket frågade om han slagit henne. Ingeborg svarade att ”det väl gått an om han det gjort”, men han hade våldtagit henne. Husbonden svarade ”vi får väl råd med det” och sade att de skulle gå till arrendatorn på herrgården. Dagen därpå gick husbonden och Ingeborg och berättade för arrendatorn vad som hänt, men man kunde inte komma vidare eftersom Johan rymt. På rättens tillfrågan om varför han rymt svarade Johan att han varit rädd att arrendatorn var arg på honom för att han slarvat med hästarna. Strax efteråt hade Ingeborgs matmor anmält händelsen till länsmannen och Johan satts i häkte på Gripsholms slott i väntan på rättegången. Matmodern i Långängen gav samma berättelse som maken, men tillade att Ingeborgs huvudduk varit full med ”grönska” och att hon frågat Ingeborg om hon spillt något mjöl. På det hade Ingeborg sagt nej ”ty jag satt vackert neder påsen bredvid gårdesgården”.

Rätten hade i det här fallet att ta ställning till ett samlag mellan två unga ogifta personer, som levde i närheten av varandra. De frågade matmodern om hon märkt om Ingeborg och Johan ”hållit av varandra”. Hon sade sig inte ha märkt något sådant men berättade att Ingeborg, när de veckan innan varit på herrgården och arbetat, varit särskilt ”flitig och skyndsam”. Arrendatorns hustru hade frågat Ingeborg vilken av drängarna hon tyckte bäst om. Ingeborg hade inte svarat men när hon och matmodern var hemma kom saken på tal igen. Matmodern sade sig egentligen inte tycka om någon av drängarna men menade att drängen Jöns ”såg bättre ut, emedan han var rödbrusig och frimodig”. Ingeborg å sin sida sade sig tycka bättre om Johan eftersom han var ärlig. På rättens fråga om vad Ingeborg menade med det svarade matmodern

att Jöns hade ett oäkta barn som han pliktat för. Johans förmodade ärlighet ställdes alltså mot Jöns oärlighet, vilket kopplades till att Jöns straffats för lönskaläge. Matmodern berättade vidare att herrgårdspigan Anna berättat för henne att Johan gjort sexuella närmanden mot henne på höskullen föregående sommar. Han skulle då också ha lovat henne ett förkläde och sagt att han inte skulle bedra henne, utan att han skulle "äka henne, om något skulle hända". Anna hade inte låtit honom få sin vilja fram utan svarat med en örfil. När Johan tillfrågades om detta sade han att han "med Anna någon gång hava rasat", men nekade bestämt till att han lovat henne ett förkläde eller fått någon örfil. Pigan Anna förnekade i rätten att Johan skulle "henne onständigt tillbudet" och lovat henne ett förkläde samt att hon örfilat honom. Däremot hade han "understundom kunnat rasa med henne som med de andra".

Protokollen från Åker ger en ögonblicksbild av livet bland pigor och drängar i anslutning till en herrgård. Vi får veta att hustrun till arrendatorn småpratade med de arbetande torparkvinnorna om drängarnas företräden och vi får tillgång till rykten som gick om drängar och pigor och deras sexuella relationer. Att drängar och pigor rasade med varandra på höskullen verkade inte på något sätt ha varit uppseendeväckande, inte heller att drängar sökte sexuellt umgänge med pigorna och lovade dem äktenskap om de blev gravida. Vi möter således en miljö där samtal och lekar med sexuella anspelningar framstår som vanliga, men där det ändå fanns en gräns vid det sexuella umgänget – samlaget. Blev det aktuellt krävdes löften och gåvor eller så kunde närmandet avspisas med en örfil.

Två personer i miljön hade fällt i rätten för föräktenskapliga relationer. Drängen Jöns skulle enligt uppgift ha straffats för lönskaläge. Han hade alltså lämnat en gravid sängkamrat i sticket och av den anledningen beskrev Ingeborg honom som oärlig. Pigan Anna hade fött ett utomäktenskapligt barn. Enligt torparhustruns berättelse om vad Anna sagt, skulle Johan, när han sökte sexuellt umgänge med Anna, ha lovat att han inte skulle bedra henne som hennes förre älskare gjort. Anna beskrevs inte av någon som oärlig, utan snarare som bedragen. I talet kring det sexuella framstår drängarna som initiativtagare medan pigorna satte sin ära och framtid på spel i denna umgängeskultur.³⁹ Tillät de samlag riskerade de, som Anna, att männen inte höll sitt löfte om äktenskap om de blev gravida. Och det verkar ha varit först vid en graviditet som löftet förutsattes infrias.

Mot denna bakgrund ställdes den fjortonåriga Ingeborgs envisa våldtäktsanklagelse mot den sjuttonåriga drängen Johans ihärdiga nekande. Det hela slutade med att Johan frikändes från våldtäktsanklagelsen i brist på bevis. Man framhöll bland annat det osannolika i att Ingeborg skulle ha undvikit att spilla något mjöl om hon attackerats med våld av drängen. Rätten lyfte också fram att Johan var en spenslig gosse och att det därför var otroligt att

han skulle ha kunnat främja sin vilja med våld om flickans motstånd varit allvarligt menat.

Johan hade emellertid erkänt att han haft samlag med Ingeborg och för det straffades han med böter. Lagen stadgade bötesstraff även för den kvinnliga parten i lönskaläget, men rätten ville inte straffa Ingeborg. Man framhöll hennes låga ålder och att hon envist påstått att umgänget skett mot hennes vilja. Hon undgick med den motiveringen allt straff. Domen underställdes Svea hovrätt och fastställdes utan kommentarer.⁴⁰ Det här fallet är intressant för att det, som tidigare nämnts, ger en rik bild av umgängeskulturen, skvallret och det dagliga livet bland drängar och pigor på en herrgård, men också utifrån den dom rätten slutligen fällde. Enligt 1734 års lag var de enda möjliga brottsrubriceringarna för utomäktenskapligt sexuellt umgänge mellan ogifta personer lönskaläge och våldtäkt.⁴¹ Lönskaläge skedde med båda parternas vilja medan våldtäkt förutsattes ske med våld mot kvinnans vilja. I det här fallet verkade man komma fram till att samlaget inte framtvingsats med våld. Därför var det ingen våldtäkt. Drängen, som antogs ha tagit initiativet till umgänget, fälldes för lönskaläge och straffades. Pigan däremot, som inte ansågs våldtagen, men ändå skuldfri, straffades inte. Man kan idag omöjligen komma åt exakt vilka bevekelsegrunder rätten hade för att inte straffa Ingeborg, men utifrån deras motiveringar och uppgifterna i fallet är en rimlig gissning att de såg henne som en lockad och bedragen flicka.

De fall jag refererar ovan behandlade våldtäktsanklagelser riktade mot ogifta män som gjort sexuella närmanden mot ogifta kvinnor – en sorts handlingar som mycket väl kunde betraktas som legitima, men som i de aktuella fallen inte gjorde det. Kvinnorna uppfattade dem istället som övergrepp och förde dem inför rätta. Närmandena skedde i olika typer av situationer, på ensliga platser, som i fallet med prästdrängen från Äppelbo, men också i andras åsyn som i fallet där pigan Sara jagades på ängen av drängen Johan. Gemensamt för handlingarna är ändå att de skedde utom räckhåll för överhetens – i form av husbondefolkets, prästers eller andra överhetspersoners – ögon. Pigor söktes upp då de sov ensamma i uthusen, gick ärenden eller var på arbete utanför gården. Det är rimligt att tänka sig att detta var situationer då ogifta män och kvinnor kunde umgås på ett fritt sätt och att de också gjorde det. Många helt frivilliga relationer inleddes säkert i sådana situationer, vilket också tidigare forskning antyder.⁴²

I de flesta fall var kärande- och svarandeparternas berättelser om vad som hänt likartade, men inte exakt lika – och tolkningarna av handlingarnas betydelse skilde sig åt. Att Johan jagade Sara, knuffade omkull henne och ”tumlade runt” med henne på marken var enligt Johans beskrivning ett skämt och vanligt upptåg. Det fanns inget ont uppsåt i det. Samma sak tolkades av Sara som påstridighet, våld och tvång. Just den här skillnaden kommer igen

i många av fallen. Männerna talade om sina handlingar som oskyldiga skämtsamma uppsåt medan kvinnorna beskrev dem som hotfulla och våldsamma. Männerna bestred aldrig den sexuella kopplingen som fanns i kvinnornas anklagelser, vilket talar för att de inte såg det sexuella närmandet i sig som illegitimt eller olagligt. Däremot var det viktigt för männen att frånskriva sig det onda uppsåtet, och att argumentera för att de inte använt våld eller tvång. I en ordspråksbok från 1670-talet finner man ordspråket ”Pigones nej, det är hennes ja”, vilket förklaras med att pigor vanligen säger nej, eftersom deras blygsamhet gör att de inte genast får säga ja, fastän det egentligen menar ja.⁴³ Ordspråket vilar, som Jonas Liliequist uttrycker det, på föreställningen om att ”pigor hycklar motstånd, men vill innerst inne”.⁴⁴ En sådan föreställning motiverar och legitimerar mäns påstridighet, åtminstone till en viss gräns. Det är rimligt att tänka sig att sådana föreställningar låg bakom männens försvar i dessa fall och deras förväntningar om att rätten skulle förstå och acceptera deras agerande.

Även kvinnornas agerande var betydelsefullt i bedömningen av de sexuella närmandena. De förutsattes göra motstånd och tydligt visa sin motvilja till intim sexuell kontakt med männen. Här fanns emellertid hos vissa rätter och i diskussionerna kring flera fall ett visst överseende med att kvinnor inte agerade som de förväntades. Fallet med Ingeborg och Johan är det enda av de mål jag tagit upp där drängen hävdade att pigan samtyckt till samlag. Den sortens argumentation förekom uppseendeväckande sällan i våldtäktsmål i det tidigmoderna Sverige.⁴⁵ Det är över huvud taget anmärkningsvärt att det sexuella initiativet av alla parter, i alla sammanhang, tillskrevs männen.⁴⁶ Inte någonstans finner jag argument om att kvinnorna förfört, lockat eller provocerat fram männens närmanden. Den heterosexuella rollfördelningen som lyftes fram inledningsvis var helt dominerande.

Av flera fall kan vi se att rätterna gav männens uppsåt stor betydelse för hur man såg på deras agerande. Om uppsåtet var att ha sexuell umgänge med pigan behövde det inte räknas som ett ont uppsåt. Att tafsa, lägga sig i någons säng, be någon löska sig et cetera var nödvändigtvis inte illegitimt eller olagligt. Här blev bedömningen beroende av dels kvinnans inställning till umgänget och hennes agerande, dels syftet bakom mannens närmande och hur långt han var beredd att gå. Agerande framstår som illegitimt om mannens uppsåt med närmandet varit att lägga kvinnan samtidigt som han saknade viljan att uppvakta henne seriöst och äkta henne. Olagligt kunde närmandet också bli om det fanns omständigheter som talade för att han tänkt genomföra samlaget trots att det var oönskat från kvinnans sida. Av praxis att döma kunde sådant definieras som våldtäktsbrott, även om inget fysiskt våld, i form av slag eller fasthållande, hade förekommit. I behandlingen av de fall jag lyft fram gav rätterna uttryck för en oro över männens agerande.

Oron ledde till att fallen utreddes ordentligt och resulterade emellanåt till och med i en mycket kreativ användning av tillgänglig lagstiftning.

Det sexuella initiativet tillskrevs männen i samtliga fall och av alla inblandade, vilket inte heller tillbakavisades av de anklagade männen i deras argumentation. Själva initiativet verkar således inte ha setts som något problem. Vad som däremot ofta framstod som problematiskt var männens uppsåt. Ett ont uppsåt innebar i dessa sammanhang naturligtvis en vilja att ha samlag med en kvinna med våld emot hennes vilja, men det kunde även handla om att ljuga och vilseleda en kvinna, medvetet skada hennes ära eller framtida äktenskapschanser. Det var inte de sexuella närmandena i sig som var problemet, utan i fall de skedde på ett ansvarslost sätt. Det manliga sexuella initiativet blev ett problem i detta samhälle, inte enbart när det åtföljdes av våld, utan också när det kombinerades med oärlighet och ansvarslöshet.

”otuckt och oordentelig lefnad bör icke lämnas tygelfri”: Riksdagsdebatt och äktenskapsbildning

Gemensamt för de fall jag lyft fram i den här artikeln är att de kommer från 1700-talet, särskilt från 1700-talets senare del. Det är ingen tillfällighet. Fallen ingår i den samling av våldtäktsmål som jag använt i en större studie av synen på våldtäkt under 1600- och 1700-talet. Liknande mål, som gällde ogifta parter och som utreddes på sätt som redovisats ovan, saknas i princip helt från 1600-talet. Vid en jämförelse av fall från 1600- och 1700-talet kan man konstatera att ogifta mäns sexuella närmanden mot ogifta kvinnor – handlingar som inte självklart kunde definieras som antingen våldtäkt eller lönskaläge – verkade komma inför rätta i något högre utsträckning under slutet av 1700-talet än tidigare.⁴⁷ Jag har i analysen av fallen visat att domstolarna verkade ha en viss förståelse för unga pigors utsatthet för sexuellt påstridiga män, samt att rätterna i flera fall markerade sitt ogillande av mäns förmodade oärlighet, oanständighet och ansvarslöshet i samband med sexuella närmanden.

Detta bör ses mot bakgrund av att det sena 1700-talet var en tid av förändring i och diskussioner om normerna för föräktenskapligt sexuellt umgänge. Diskussion förekom bland annat i riksdagsdebatten om barnamord under 1770- och 1780-talet. Gustav III:s cirkulär om barnamord, det så kallade barnamordsplakatet, utfärdades 1778 som ett försök att minska antalet barnamord. Den bakomliggande tanken var att barnamord var en följd av den skam och fattigdom som kvinnor drabbades av när de fött ett utomäktenskapligt barn. Av den anledningen stadgade cirkuläret bland annat att ogifta gravida kvinnor skulle kunna hemlighålla barnafaderns namn, föda i hemlighet och lämna bort barnet. Kungen försökte också avskaffa dödsstraffet för barna-

mord, både vid 1778–1779 och 1786 års riksdag.⁴⁸ Vid 1786 års riksdag behandlades kungens proposition gällande barnamord i ett för ständerna gemensamt lagutskott. Motsättningarna i utskottet var stora, vilket bland annat ledde till att ledamöterna lämnade in enskilda memorial och yttranden, samtidigt som de skrev ett gemensamt betänkande över kungens proposition.⁴⁹ Debatten handlade givetvis främst om straffet för barnamord, men debattörerna kopplade samman barnamorden med de utomäktenskapliga relationerna. I deras uttalanden kan man skönja en oro över vad som uppfattades vara en tilltagande osedlighet och en växande skara utomäktenskapliga barn.

Riksdagsledamöterna gav frågan om sedlighet stor betydelse och den handlade i princip om hur man skulle se till att barn föddes inom äktenskapet istället för utanför. Sexuellt umgänge utanför äktenskapet räknades fortfarande som en synd av kyrkan och ett brott enligt lagen, men de problem som debattörerna huvudsakligen lyfte fram var att barn utanför äktenskapet inte kunde försörjas och att icke-äktenskapliga relationer ledde till social och ekonomisk instabilitet. Frågan om hur man skulle hantera barnamorden och osedligheten var därför, som adelns representant Bengt Ferner uttryckte det, ”af yttersta wigt för samhällets antingen bestånd eller undergång”.⁵⁰ En ledamot av prästeståndet vände sig uttryckligen mot den ökning av utomäktenskapliga relationer som han såg som en följd av barnamordsplakatet, och skrev att ”ötuckt och oordentelig lefnad icke bör lämnas tygelfri” för det ”skulle medföra mycket ondt uti samhället”.⁵¹ Med samma oro såg Ferner på plakatet, som han menade hade ”öppnat hela dörren för lösagtighet och lockat en myckenhet obetänksamt folck på [...] willowägar”.⁵² Många menade att barnamordscirkuläret måste avskaffas och förespråkade en återgång till hårda straff för lönskaläge. Andra såg snarare problemen i de hinder som samhället satt upp för allmogen att gifta sig.⁵³ Bakom de senares argumentation skymtar tidens tankar om att befolkningen behövde öka i antal och befolkningens kvalitet förbättras.⁵⁴

I debatten tillskrevs både män och kvinnor sexuell lust. Gustaf Reuterholm skrev till exempel om ”den parningsdrift, som naturen till människoslägtets bibehållan hos bägge könen inplantat”.⁵⁵ Även om både män och kvinnor ansågs ha sexuella begär, gjorde de flesta en viss skillnad mellan könen. Männen utpekades i de flesta inlägg som den initiativtagande parten, medan kvinnorna oftast beskrevs som lockade och utsatta för sitt köns svaghet. I lagutskottets gemensamma betänkande heter det till exempel att det var ”mannen som förfört och som börjat afsteget” och att man måste inrätta lagen så att ”mankönet skal alt mer och mer afstå ifrån förförelser”.⁵⁶ I anslutning till ett exempel skriver man också att barnamordsplakatet resulterat i att ”den lösaktige får tillfälle att följa naturens drift utan minsta olägenhet, allenast han förmår bedraga en flicka som drifwes av samma böjelse”.⁵⁷ Kvinnorna ansågs vara det svagare

könet, vilket bland annat gällde förmågan att hålla tillbaka driften. Naturen hade, som man uttryckte sig i lagutskottets gemensamma utlåtande, gett kvinnorna ”häftigare begär”, men det ledde för flertalet debattörer inte till att kvinnan tog sexuella initiativ, utan snarare till att hon var i ”fara [för] att sätta lit till mannens trolösa eder och bedrägeliga försäkringar om en beständig och ordentelig kärlek”.⁵⁸ Att männen gynnades av att de genom barnamordsplakatet fått större möjligheter att komma undan anklagelser om lönskaläge påtalades i flera av inläggen. Följderna av plakatet beskrevs av domprosten Fant som att ”den ena hälften af människosläktet under lagens skygd [...] tror sig hafwa erhållit ett slags fribref att opåtaladt alldeles strafflöst begå den skamliga otucktslasten”.⁵⁹ Eller som Josef Billgren uttryckte det, att ”Mankönet, särdeles ungdomen, retas i sin hetta och får härigenom liksom öppen väg, at så godt som opåtaladt, släcka sin bränad”.⁶⁰

Den heterosexuella rollfördelning som vi känner igen från de rättsliga sammanhangen dominerade alltså även i 1786 års riksdagsdebatt om straffet för barnamord. Mannen tillskrevs det sexuella initiativet och kvinnans uppgift var att ge eller hålla inne sin tillåtelse till sexuellt umgänge. Flera av debattörerna uttryckte i riksdagen sin oro över att män, enligt deras mening på grund av barnamordsplakatet, gavs för stora friheter i förhållande till kvinnor och tilläts komma undan försörjningsansvar. I Sveriges riksdag uttrycktes alltså i slutet av 1700-talet en oro över föräktenskapliga relationer och deras följder i form av oförsörjda mödrar och barn.⁶¹ Även om vissa lade ett stort ansvar på kvinnorna, bland annat genom att fortsätta förespråka hårda straff för lönskaläge, fanns en stor medvetenhet om att männens del i lösaktigheterna var avgörande och att det var svårt att få dem att dela ansvaret – moraliskt, juridiskt och ekonomiskt – med kvinnorna.

Under slutet av 1700-talet kom som nämnts den sortens fall som jag här kallat för sexuella närmanden inför rätta och beskrevs och diskuterades på ett sätt som till viss del skilde sig från vad som varit vanligt tidigare. Det kan, tillsammans med rätternas svårigheter att hitta tydliga principer i hanteringen av dessa fall, förklaras på åtminstone två sätt. Det ena är att sexuella närmanden av det slaget helt enkelt blev vanligare, det andra att sådana handlingar förekommit tidigare också, men av olika skäl började föras inför rätta först under denna tid. Förklaringarna utesluter inte varandra.

Debattörerna i riksdagen 1786 verkade utgå ifrån att osedligheten tilltagit i riket. Att andelen och antalet utomäktenskapliga barn ökade vid denna tid har även konstaterats av historiker.⁶² Utifrån förändringar i de normer som gällde för makesökning, är det tänkbart att även antalet oönskade sexuella närmanden ökade. Under 1600-talet fanns, som jag ser det, ett system för äktenskapsbildning som byggde på att unga människor kunde ha sexuella förbindelser före äktenskapet förutsatt att de gifte sig med varandra, om för-

bindelserna ledde till barn eller till att parternas rykte riskerade att skadas. Om det inte var möjligt fördes paret till tinget och straffades, först endast mannen, för mökränkning, men senare under 1600-talet båda parterna för det som kom att kallas lönskaläge. Mannen förväntades ta sitt ansvar för förbindelsen genom äktenskap eller böter och i undersökningar av rättspraxis, av till exempel Marie Lindstedt Cronberg och Jan Sundin, ser man att män under 1600-talet i hög utsträckning också kom till tingen och tog ansvar för sina relationer. Det har kopplats samman med det relativt homogena samhället och täta lokalsamhällen som kunde sätta press på ovilliga fäder.⁶³ Normerna för makesökning var formade efter den här sortens äktenskapsbildning. Så länge män tog ansvar för den utomäktenskapliga sexualiteten, kunde ogifta män och kvinnor ha sexuellt umgänge innan de gifte sig utan att allvarligt hota (lokal)samhällets ekonomi och sociala stabilitet.

Men det här systemet för äktenskapsbildning och de äreföreställningarna som understödde det förändrades under 1700-talet. Det blev på olika sätt lättare för män att smita undan sitt ansvar för utomäktenskapliga barn och kvar blev kvinnorna med ett ökat ansvar, både rättsligt och moraliskt, för de föräktenskapliga förbindelserna. Förändringarna har ofta betraktats som en följd av 1700-talets sociala och ekonomiska förändringar och den begynnande uppluckringen av de täta lokalsamhällena.⁶⁴ Vid sidan om de sociala förändringarna ger Lindstedt Cronberg, precis som flera av 1780-talets riksdagsledamöter, barnamordsplakatet en avgörande betydelse. Hon talar om år 1778 som slutpunkten på barnafädernas "ärliga" period. Före 1778 erkände de vanligtvis sitt faderskap och pliktade för lönskaläge tillsammans med kvinnan. Efter 1778 nekade de däremot regelmässigt och slapp undan ansvaret.⁶⁵

En följd av förändringar i äktenskapsbildning och normer för makesökning kan ha varit att mäns handlingsutrymme på det sexuella området ökade.⁶⁶ Under 1700-talets senare del syns även tendenser till ett naturliggörande av den manliga sexualiteten, då mäns sexualitet konstruerades som en obetvinglig naturlig drift i flera olika sammanhang.⁶⁷ Jonas Liliequist beskriver perioden som en tid då utrymmet vidgades för en "fallocentrisk, mera kroppslig och mindre ansvarstagande manlighet och virilitet".⁶⁸ Det finns alltså mycket som pekar mot att det för männens del blev mindre riskfritt att agera oanständigt och ansvarslost gentemot kvinnor de närmade sig sexuellt i slutet av 1700-talet. Det kan ha lett till att män begick fler sexuella närmanden.

Att kvinnor oftare än tidigare utsattes för sexuella närmanden i slutet av 1700-talet är alltså en rimlig förklaring till att sådant då fördes inför rätta. Men man kan också tänka sig att den här typen av handlingar förkommit tidigare, men inte hamnat inför rätta. Då bör de antingen bara ha tystats ned eller förlikts utan rättens inblandning. Under 1600-talet ansågs i regel en kvinna som lägrats under äktenskapslöfte och/eller fött ett utomäktenskapligt barn

fortfarande vara ärbar.⁶⁹ Och så länge kvinnans ära kunde förbli intakt, även om hon utsatts för någon form av otuktigt närmande, tror jag att förlikning eller tystnad kunde vara rimliga följder av sådana händelser.⁷⁰ Under senare delen av 1700-talet fick kvinnors rykte och agerande vid brottstillfället en mer avgörande betydelse för hur man såg på deras våldtäktsanklagelser och trovärdighet. Tidigare var argument som rörde kvinnors sexuella leverne ovanliga och deras icke-samtycke ifrågasattes sällan, men det blev både vanligare och mer framgångsrikt under 1700-talets gång. Det ökade misstänkliggörandet av kvinnor kunde då leda till att kvinnor, och till och med minderåriga flickor, diskvalificerades som våldtäktsoffer för att de inte uppträtt tillräckligt sedesamt vid övergreppet eller tidigare. Misstankarna riktades inte, som tidigare, enbart mot kvinnor som gjort sig kända för ett tvivelaktigt leverne, utan även mot dem som haft gott rykte och varit kända som ärliga.⁷¹ Normerna för vad som var ett ärbart leverne för kvinnor var alltså i rörelse i slutet av 1700-talet och kunde säkert uppfattas som diffusa, och tillvaron upplevas som svårförutsägbar för unga kvinnor.⁷² Mot den bakgrunden vore det inte underligt om kvinnor, i högre grad än tidigare, förde mäns otuktiga närmanden och oansständigheter inför rätta av rädsla för att annars själva stämplas som otuktiga.⁷³ Bakgrunden till de rättsfall jag lyft fram i den här artikeln kan alltså ha varit både att sexuella närmanden blev vanligare, på grund av att mäns sexuella handlingsutrymme vidgades, och att kvinnor, mot bakgrund av ett ökat misstänkliggörande av kvinnlig sexualitet, blev mer benägna att föra mäns sexuella närmanden inför rätta för att undvika att misstankar riktades mot dem själva.

De sexuella närmanden som fördes inför rätta i slutet av 1700-talet bör alltså förstås mot bakgrund av mer övergripande förändringar i normerna för makesökning och föreställningar om manlig och kvinnlig ära i det sena 1700-talets svenska samhälle. Men jag vill också framhålla att det fanns en betydande kontinuitet i umgängessättet bland allmogens unga ogifta människor under 1600- och 1700-talet. 1600-talets samhälle präglades av föreställningar om manlig och kvinnlig ära som innebar att ansvarslösa sexuella förbindelser fördömdes, såväl för män som för kvinnor. Äktenskapsbildning var en process som kunde innefatta sexuellt umgänge, och som säkert ofta gjorde det i de breda folklagren. Grundläggande i systemet var att män och kvinnor gifte sig om de fick barn med varandra. Under 1600-talet fanns för många i den situationen också möjlighet att bilda ett nytt hushåll. Med befolkningsökning och begynnande proletarisering av landsbygdsbefolkningen minskade möjligheterna till försörjning för många, vilket blev ett hinder för att bilda nya hushåll.⁷⁴ Det är alltså inte givet att det som uppfattades som en tilltagande osedlighet i det sena 1700-talets samhälle berodde på att fler unga ogifta män och kvinnor hade sexuellt umgänge, utan det kan ha mer att göra med att det traditionella makesökningssystemet bröt samman. Ungdomens

umgängessätt blev, när de inte längre lika självklart gifte sig när de fick barn, ett betydande hot. Hotet bör, såväl ekonomiskt som socialt, ha varit mest påtagligt på lokalplanet, men det aktualiserades också i de politiska diskussionerna vid riksdagen, där man befarade att barnen skulle få ”uppfodas på statens bekostnad”.⁷⁵

I denna situation bör det ha funnits ett stort behov av att utdefiniera personer som äventyrade ekonomin genom ha sexuellt umgänge före äktenskapet. Det drabbade, enligt min mening, kvinnor, bland annat genom att de allt oftare misstänkliggjordes i samband med anklagelser om våldtäkt. Kari Telster ser en förändring i Norge som motsvarar den jag beskrivit för Sveriges del. Hon framhåller att kvinnor som på 1600- och 1700-talet agerade i enlighet med rådande normer och hade sexuellt umgänge under äktenskapslöfte, inte nödvändigtvis belades med skam eller skuld. Kring och efter sekelskiftet 1800 blev den kvinnliga sexualiteten däremot mer regelmässigt förknippad med skam.⁷⁶ En starkare skuld- och skambeläggning av kvinnor som frivilligt inlät sig i sexuellt umgänge, kan ha lett till att kvinnors rädsla för att stämplas som otuktiga ökade. Jag tror att det, tillsammans med en osäkerhet om hur äran upprätthölls i en tid då konstruktionen av kvinnors ära genomgick stora förändringar, utgör en viktig bakgrund till de fall av sexuella närmanden som behandlats här.

Det var emellertid inte bara kvinnors sexualitet som misstänkliggjordes utan såväl de lokala rätterna som männen i hovrätter och riksdag uttryckte oro över unga mäns sexuella agerande. Domstolar dömde på skilda sätt i liknande fall, olika faktorer bidrog till domsluten på skilda sätt och vi kan i hovrätternas diskussioner se hur ledamöternas åsikter i ett och samma fall kunde skilja sig åt radikalt. I många fall uttrycktes emellertid ett ogillande och tillbakavisande av ansvarslös manlig sexualitet och sexuella närmanden som bottnade i ont uppsåt. Inte heller i riksdagen fanns någon konsensus om hur man skulle hantera osedligheten. Vissa förespråkade förnyade krafttag när det gällde rättslig kontroll och straff, men även andra lösningar föreslogs. Några ledamöter framförde exempelvis ett förslag om att ogifta vuxna män och barnlösa gifta män skulle betala en särskild avgift som skulle användas för att försörja de utomäktenskapliga barnen.⁷⁷ Man laborerade alltså med vad man skulle kunna se som ett sorts kollektiv underhållsplikt som främst skulle gälla ogifta män. Oron över den ogifta mannen utvecklades under 1800-talet, bland annat i rådgivningslitteratur och medicinska texter, där han gjordes till en motbild till den välintegrerade, plikttrogne och statsbärande familjefadern.⁷⁸

Såväl det rättsliga materialet som riksdagsdebatten från det sena 1700-talet innefattar många inslag av osäkerhet och oro vad gäller sedligheten, men uppvisar också en betydande kreativitet vad gäller frågan om hur man skulle

hantera sexuella närmanden och komma till rätta med föräktenskapliga förbindelser. Samtidens människor upplevde säkert att tiderna förändrades. Unga kvinnor anmälde sexuella närmanden till rätterna i tron att de skulle tas på allvar och med förhoppning om att rätterna skulle fördöma och bestraffa männens agerande. En del rätter gjorde också det. Även de unga männens argumentation byggde på föreställningar som framstod som allmängiltiga och väl förankrade: den heterosexuella rollfördelningen i uppvaktningssammanhang, ungdomars fria umgängessätt och pigors falska blygsamhet. Och en del rätter gav dem rätt. Samtidigt diskuterades osedligheten på ett mer övergripande plan i riksdagen som ett allvarligt samhällligt problem. Lösningen var inte given. En del förespråkade en återgång till hårdare regler och strängare kontroll. Andra såg lösningar som låg mer i linje med det samhälle som kom att dominera under 1800-talet.

Det finns, anser jag, många skäl att modifiera den vanligt förekommande bilden av 1600-talet som en särskilt sexualfientlig och mörk tid för kvinnor, och tiden före sekelskiftet 1800 som präglad av en mer bejakande syn på sexualitet och ökade individuella friheter i sexuellt hänseende. Utifrån denna bild har det varit attraktivt att, i utvecklingsoptimistisk anda, dra en rak linje genom historien fram till idag. Enligt min mening är risken stor att en sådan "whigbetonad" förståelse av denna övergångstid leder till en förenklad bild av förändringarna i synen på kön, ära och sexualitet. En sådan bild ger exempelvis Arne Jarrick då han framhåller att både män och kvinnor under denna tid blev friare i sina kärleksval "friare att välja och friare att välja bort" när statsmaktens och medmänniskornas tidigare "stränghet" upplöstes och sexualiteten uppvärderades.⁷⁹

Ogifta mödrar (och fäder) slapp förvisso plikta med böter eller kroppen för sina föräktenskapliga lägersmål från tiden strax efter sekelskiftet 1800. Det finns emellertid, som jag redogjort för ovan, en rad faktorer som antyder att den mindre stränga rättsliga inställningen till föräktenskapligt umgänge redan under 1700-talets senare del hade börjat avlösas av andra sätt att komma tillrätta med sådana sexuella förbindelser som betraktades som hotfulla för samhället. Isabel Hull talar här om en ny informell moralisk regim, till skillnad från den absoluta statens formella regim.⁸⁰ De föreställningar om ära och sexualitet som bar upp den äktenskapsbildning och de normer för makesökning som växte fram från och med slutet av 1700-talet underbyggdes inte, som tidigare, av ett rigoröst offentligt kontrollsystem, utan utgjorde en annan sorts ickerättslig – men likväl sträng och begränsande – moralisk reglering av sexualiteten, särskilt anpassad för det framväxande civila samhället.

Honour and anxiety: sexual advances and premarital relations in Sweden during the eighteenth century

The article discusses the notions of premarital sexual relations and unwanted sexual advances in Sweden in the late 1700s. It is based on an analysis of court material in rape cases and part of the debate on infanticide in the Swedish Parliament in 1786.

Sexual initiative was associated with men in both the courts and the parliamentary debate. The practical definitions of illegal or illegitimate sexual advances were far from obvious. Great importance was attached to men's criminal intent, but it was not only coercion or use of violence that were important but also whether men's sexual advances were made with the intention of [eventually] marrying the women. These cases were difficult to judge, which is also seen in the various sentences given in similar cases, and in the discussions which took place in the higher courts. The courts often showed sympathy for the young women and found ways to punish men without sentencing them for rape, at the same time as they (sometimes against the law) acquitted the women. Both the legal material and the parliamentary debate show elements of uncertainty and concern about sexual morals, but also a considerable creativity in how to deal with sexual advances and problems that resulted from premarital relations. Immorality was described in parliament as a serious economical and social problem. It is not, however, obvious that the perceived growth of immorality in the late 1700s was due to the fact that more young unmarried men and women were involved in sexual relations before marriage. It may instead have had more to do with the breakdown of the traditional way of finding a spouse. As long as men took responsibility and married their partners if they became pregnant, and as long as women's honour could remain intact, – even if they had been subject to abuse or had intercourse connected to a marital promise – unmarried men and women could engage in sexual relations without seriously threatening the economic and social stability of the (local) community. But when young people no longer married and supported themselves when they had children, their premarital sexual relations became a significant threat. The solution to the problem was not obvious. Some advocated a return to tougher laws and stricter control, but already in the late 1700s a non-legal – but still strict and restrictive – moral regulation of sexuality developed, especially adapted to the emerging civil society.

Keywords: sexuality, eighteenth century, Sweden, premarital relations, immorality, rape, gender

Noter

- 1 Göstrings häradsrätt 18–19/10 1781, Göstrings häradsrätts arkiv, domböcker 1781, Vadstena landsarkiv.
- 2 Det kan vara på sin plats att poängtera att begreppet ”sexuella närmanden” inte fanns i 1700-talets språkbruk.
- 3 Det handlar om åtta rättsfall från olika delar av Sverige. Protokollen kommer från både underrätter, hovrätter och justitierevisionen och ingår i den fallsamling som utgjorde den empiriska för min avhandling om synen på våldtäkt (Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala 2002). Från riksdagen 1786 har jag använt lagutskottets memorial om straffet för barnamord och de yttranden som lämnats i samband med utskottets arbete med frågan om straffet för barnamord. Handlingarna finns i Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786.
- 4 Se t.ex. Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala 1988, s. 90, 138–140.
- 5 Jansson 2002, s. 51–52, 162–163.
- 6 Se t.ex. Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män: genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998, s. 183; Maria Sjöberg, *Kvinnors jord, manlig rätt: äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Södertälje 2001, s. 72–74; Jan Sundin, *För Gud, Staten och Folket: brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Lund 1992, s. 345.
- 7 Jansson 2002, s. 122–124; Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997, s. 124–126.
- 8 Se t.ex. Lindstedt Cronberg, s. 98–100; Kari Telste, *Mellom liv og lov: kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–1710*, Oslo 1993, s. 70–88.
- 9 Se t.ex. Björn Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stockholm 1996, s. 170–171; Lindstedt Cronberg, s. 86, 151; Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*, Stockholm 1996, s. 146; Sundin, s. 318.
- 10 För en sammanfattning och diskussion av sådan forskning, se Lindstedt Cronberg, kap. fem.
- 11 Jansson 2002, s. 159–161.
- 12 Mäns sexuella närmanden mot gifta kvinnor eller flickor (under tolv år), eller gifta mäns närmanden mot ogifta kvinnor var aldrig legitima eftersom sådana förbindelser aldrig kunde leda fram till godtagbara relationer. Det gäller sexuella närmanden som syftade till samlag. Andra närmanden kunde ibland betraktas som harmlösa. (Karin Hassan Jansson, 2004, ”Lust som last: manlig åtrå i våldtäktsmål från 1700-talet”, *Sjuttonhundratalet*, 2004, s. 54–55.)
- 13 Slutatsen dras mot bakgrund av en fallsamling på cirka 200 våldtäktsfall som jag använt i en tidigare studie. (För en presentation av fallsamlingen, se Jansson 2002, s. 37–44.)
- 14 Jansson 2002, kap. tio, särsk. s. 302–309.
- 15 Göstrings häradsrätt 18–19/10 1781, Göstrings häradsrätts arkiv, domböcker 1781, Vadstena landsarkiv.
- 16 Referat och citat gällande detta fall ur Hällestads och Tjällmos häradsrätt 27/2, 2/5 och 17/10 1798, Hällestads och Tjällmos häradsrättsarkiv, domböcker 1797–1780, Vadstena landsarkiv.
- 17 Pigan Maria var enligt protokollet 19 år gammal, medan ingen exakt ålder angavs för Sara. Hon betecknades som dotter, piga och flicka. Drängen Carl angavs ha varit 20 år medan Johan bara betecknades som dräng.
- 18 Göstrings häradsrätt 22/10 1781, Göstrings häradsrätts arkiv, domböcker 1781, Vadstena landsarkiv.
- 19 Göta hovrätts brottmålsutslag 7/11 1781, Göta hovrätts arkiv, huvudarkivet, brottmålsutslag 1781, Göta hovrätts arkiv i Jönköping.
- 20 Hällestads och Tjällmos häradsrätt 17/10 1798, Hällestads och Tjällmos häradsrättsarkiv, domböcker 1797–1780, Vadstena landsarkiv. Häradsrättens dom fastställdes utan kommentarer av Göta hovrätt. (Göta hovrätts brottmålsutslag 6/12 1798, brottmålsutslag 1798, huvudarkivet, Göta hovrätts arkiv, Jönköping.)
- 21 Jansson 2004.
- 22 Referat och citat gällande detta fall, Utslagshandlingar 9/10 1702, Justitierevisionen, Utslagshandlingar 1702, Riksarkivet.

- 23 Om nidingsverk, se t.ex. Karin Hassan Jansson, "Våldsgärning, illgärning, ogärning Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen", i *Väld: representation och verklighet*, (red.) Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg, Lund 2006, s. 155–156.
- 24 Även om det skedde mot kvinnans vilja kunde det vara lagligt och eventuellt också legitimt, förutsatt att paret var lagligt och rätt förlovade (Jansson 2002, s. 124–129).
- 25 Malin Lennartsson, *I säng och säte: relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999, s. 157–160.
- 26 Utslagshandlingar 9/10 1702, Justitierevisionen, Utslagshandlingar 1702, RA.
- 27 Referat och citat gällande detta fall: Utslagshandlingar 17/4 1755, Justitierevisionen, utslagshandlingar 1755, RA; Kunglig Maj:ts brev till Göta hovrätt 17/4 1755, kungliga brev 1755–1762, huvudarkivet, Göta hovrätts arkiv, Jönköping.
- 28 Detta fall finns mer utförligt refererat och analyserat, även vad gäller rättens syn på Elsas vilja, i Jansson 2002, s. 143–145, 240–142.
- 29 Av rannsakingen står det klart att Elsa inte anmält Bondes förehavanden till rätten. Det verkar istället som om anklagelsen mot Bonde härrör från ett annat mål där både Bonde och Elsa var inblandade.
- 30 Jansson 2002, s. 129.
- 31 Svea hovrätts brev till länsstyrelsen i Uppsala län 12/6 1800, Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskansliet, Skrivelser från Kunglig Maj:t samt vissa andra centrala myndigheter 1800, Uppsala landsarkiv.
- 32 Dannemora tingslags protokoll 3/3 1791, Films och Dannemoras häradsrätts arkiv, Domböcker 1788–1795, Uppsala landsarkiv.
- 33 De hade enligt protokollet instämts för att "undergå laga rannsaking, huruvida pigan Anna Katarina Lennberg av Strömberg och Elg, vid slutet av september månad förledet år, under allmänt arbete vid förenämnda bruk, blivit misshandlad, och på vägen, att varda väldförd" (Dannemora tingslags protokoll 3/3 1791, Films och Dannemoras häradsrätts arkiv, Domböcker 1788–1795, Uppsala landsarkiv).
- 34 Svea hovrätts skrivelse till Uppsala länsstyrelse 15/4 1791, Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskansliet, Skrivelser från Kunglig Maj:t samt vissa andra centrala myndigheter 1791, Uppsala landsarkiv; 1734 års lag, Missgärningsbalken 10:13.
- 35 Svea hovrättsbrev till länsstyrelsen i Uppsala län 15/4 1791, Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskansliet, Skrivelser från Kunglig Maj:t samt vissa andra centrala myndigheter 1791, Uppsala landsarkiv; 1734 års lag, Missgärningsbalken 10:13.
- 36 Svea hovrättsbrev till länsstyrelsen i Uppsala län 12/6 1800, Länsstyrelsen i Uppsala län, Landskansliet, Skrivelser från Kunglig Maj:t samt vissa andra centrala myndigheter 1800, Uppsala landsarkiv; *Sveriges rikets lag, gillad och antagen på riksdagen år 1734*, faksimilutgåva (härefter kallad *1734 års lag*), Stockholm 1984, Missgärningsbalken 21:6, 7.
- 37 Referat och citat ur Äppelbo häradsrätts protokoll 16/1 1721, Kopparbergs läns häradsrätts arkiv, serie XXVIII, Äppelbo tingslags domböcker 1658–1731, Uppsala landsarkiv.
- 38 Referat och citat gällande detta fall: Protokoll vid Åkers häradsrätt 12/8 och 6/9 1737, Åkers häradsrätts arkiv, domböcker vid ordinarie ting (1737–1741), Uppsala landsarkiv.
- 39 Lindstedt Cronberg menar att samlag utan formellt äktenskapslöfte kan ha varit en kvinnlig underklasstrategi under 1700-talets senare hälft. Unga kvinnor kunde inleda föräktenskapliga relationer som innefattade sexuell umgänge i hopp om att mannen skulle äkta dem om de blev gravida, en strategi som männen kunde utnyttja på ett oseriöst sätt (Lindstedt Cronberg, kap. fem, ssk s. 206). Se även Telste 1993, s. 130.
- 40 Svea hovrätts brev till länsstyrelsen i Södermanlands län 23/11 1737, Södermanlands länsstyrelses arkiv, Landskansliet, Uppsala landsarkiv.
- 41 Förutom böter för lönskaläge eller straff för våldtäkt, kunde personer som haft samlag och sedan gifte sig med varandra dömas för otidigt sängelag till vardera två dalers böter till kyrkan (1734 års lag, Missgärningsbalken, 53:5). Personer som var släkt med varandra och hade sexuell umgänge kunde också straffas för blodskam eller skyldskapsbrott (1734 års lag, Missgärningsbalken, 58, 59). Särskilda böter stadgades också för lägersmål i beroendeställning och för lägersmål mellan personer

- som var förlovade på annat håll (1734 års lag, Missgärningsbalken, 53, 54).
- 42 Se t.ex. Sigurd Erixon, "Ynglingalaget. en gengångare i samhället.", *Offerkast och bjudhammare uppsatser om folklig tro och sed*, i urval av Åke Hultkrantz och Bengt af Klintberg, Stockholm 1988; Jonas Liliequist, "Om vid-synta äkta män och ömsinta älskare i 1740-talets Norrland", i (red.) Claes Ekenstam Thomas Johansson & Jari Kuosmanen, *Sprickor i fasaden Manligheter i förändring*, Hedemora 2001, s. 66–72; Lindstedt Cronberg, s. 98–100.
- 43 Christofer Larsson Grubb (Grubbe), *Penultima proverbiale dhet är: Ett ymnigt förråd aff allehanda gamla och nya svenska ordseeder och läbrespråk [...] sammanskrifne aff Christoph: L. Grubb*, Stockholm 1678, s. 672.
- 44 Jonas Liliequist, "Manlighet och virilitet i 1700-talets Sverige", *Sjuttonhundratals* 2004, s. 40.
- 45 Jansson 2002, s. 301, 311–314.
- 46 Även Lindstedt Cronberg finner i sin undersökning av lägersmålsbrott 1680–1880 att det var sällsynt att kvinnor tillskrevs det sexuella initiativet (Lindstedt Cronberg, s. 101–102).
- 47 Jansson 2002, s. 129–133, 160–161.
- 48 Jag studerar denna debatt för att komma åt synen på föräktenskapliga relationer och konstruktionen av kön. När det gäller debattens huvudsakliga fråga, dödsstraffets avskaffande, se Erik Anners, *Humanitet och rationalism: studier i upplysningstidens strafflagsreformer – särskilt med hänsyn till Gustav III:s reformlagstiftning*, Stockholm 1965.
- 49 Anners, kap. sex. (Anners refererar i detta kapitel delar av debatten och de olika turerna kring yttrandena, men utifrån en annan frågeställning än den jag arbetar med.)
- 50 Bengt Ferners utlåtande i lagutskottet den 27 maj 1786 om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 237.
- 51 Erik Hesselgrens memorial i lagutskottet om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 246. För liknande uttalanden vid 1809–1810 års riksdag, se Karin Hassan Jansson "Det riksmöte som grundade nationens frihet, bröt också våra bo-jor! Diskussioner om kvinnors näringsfrihet kring sekelskiftet 1800", i *Maktbalans och kontrollmakt – 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, utgi-ven av Sveriges riksdag, Stockholm 2009.
- 52 Bengt Ferners utlåtande i lagutskottet den 27 maj 1786 om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 238–239.
- 53 Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 49–50, 222–269, 302–304.
- 54 Se t.ex. Monika Edgren, *Från rike till nation: arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i den politiska ekonomin i Sverige under 1700-talet*, Lund 2001, s. 91–98 och Karin Johansson, *Det mätbara samhället: statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Stockholm 1988, kap. 5.
- 55 Gustaf Reuterholms skrivelse den 3 juni till lagutskottet om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 251.
- 56 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 228.
- 57 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 227.
- 58 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 228. Några betonade emellertid kvinnans roll i lösaktigheten genom att helt utesluta den manliga parten, exempelvis prästen Ekmansson som menade att barnamordscirkuläret medfört att "qwinnan får oklandrad låta häfda sig" (Carl Gustaf Ekmanssons memorial om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 266).
- 59 Präteståndets protokoll 20/5 1786 § 5, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 49.
- 60 Josef Billgrens memorial i lagutskottet om straffet för barnamord, Präteståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 258.
- 61 Analysen av barnamordsdebatten ingår i forskningsprojektet "Från fadersvalde till broderskap: konstruktioner av kön i svensk samhällsdebatt och reformverksamhet 1720–1840" som jag arbetar med för närvarande.
- 62 Se t.ex. Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar – en evig historia*, Stockholm 1997, s. 91–92; Roddy Nilsson, *Kontroll, makt och omsorg: sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940*, Lund 2003, s. 76.
- 63 Se t.ex. Sundin, s. 328–335.
- 64 Se t.ex. Sundin, s. 328–335.

- 65 Lindstedt Cronberg, s. 142–148.
- 66 Se t.ex. Liliequist 2004, s. 49; Lindstedt Cronberg 1997, s. 181; Sundin 1992, s. 346, 328–335.
- 67 Isabel V. Hull, *Sexuality, state and civil society in Germany, 1700–1850*, Ithaca & London 1996, s. 253; Jansson 2004, s. 60–62, Liliequist 2004, s. 48; Niklas Luhmann, *Kärlek som passion – om kodifieringen av intimitet*, Malmö 2003, s. 163–164; Kari Telste, *Brutte løfter: en kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700–1900*, Oslo 1999, s. 456.
- 68 Liliequist 2004, s. 49.
- 69 Se t.ex. Jansson 2002, s. 239–240; Telste 1999, s. 442–444, 455; Sundin, s. 332.
- 70 Det finns till och med exempel på att parterna vid övergrepp som innefattade grovt våld försökte nå en förlikning istället för att föra saken inför rätta (Jansson 2002, s. 38, 225–231).
- 71 Jansson 2002, s. 237–256, 302–314.
- 72 Marie Lindstedt Cronberg har visat att denna problematik också bör analyseras utifrån en klassaspekt och argumenterar övertygande för att bonddöttrar var mer restriktiva i sitt umgänge med män, än kvinnor ur det obesuttna skiktet (Lindstedt Cronberg 1997, kap. fem).
- 73 Man har ibland menat att kvinnor snarare blev mindre känsligare för angrepp mot sin ära under denna period, utifrån tanken att äran avdramatiserades när de ogifta mödrarna blev fler. Jag skulle snarare föreslå det motsatta: att det var just när var och varannan kvinna riskerar att ”falla”, i bemärkelsen stämplas som otuktig genom att hon fött oäkta barn, som rädslan hos kvinnor för att hamna just där blir som starkast (se vidare Jansson 2002, s. 132–133).
- 74 Taussi Sjöberg, s. 151–152.
- 75 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 227.
- 76 Telste 1999, s. 454–456.
- 77 Utdrag ur lagutskottets protokoll den 27 maj med Peter Ekströms yttrande om straffet för barnamord, Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 233; Olof Malmerfeldts skrivelse till lagutskottet om straffet för barnamord, Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786, s. 251.
- 78 Maja Larsson, *Den moraliska kroppen: tolkningar av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin*, Uppsala 2002, s. 138–142.
- 79 Se t.ex. David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, Södertälje 1996, s. 66–84; Jarrick; Sundin, s. 344–347; Georges Vigarello, *A history of rape: sexual violence in France from the 16th to the 20th century*, Malden 2001. Citat, Jarrick, s. 97.
- 80 Hull 1996, passim.